

ХҮНДУЛУГ НОМЧУКЧУ?

2001 чылдың үшкү кварталында "ШЫН" солунга
ЧАГЫДЫЛГА өртөө мындыг:
ХУУ УЛУСКА

3 айда — 64 рубль.
1 айда — 21 рубль.
АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ
3 айда — 80 рубль.
1 айда — 27 рубль.

ДҮРГЕН ЧАГЫДЫЛГА

Хүндүлүг номчукчу! Республиканың болгаш хоорайның
почта салбырларына чед бергеш, "Шын" солуну
неделяның азы айның кайы-даа хүнүндөн эгелеп, чагыдып
ап болур силер.
**ДҮРГЕН ЧАГЫДЫЛГА — силерге эптиг болгаш
ажыктыг!**

СКИФТЕР МУЗЕЙГЕ КӨЖҮП КЭЭР

РФ-тиң ЭА-ның археоло-
гия, культура, бойдус байлак-
тар институтунун Санкт-
Петербуртта филиалының Төп
Азияда археология экспеди-
циясының удуртукчуу К. В.
Чугунов ТР-ниң Президентизи
Ш. Д. Ооржак-биле ужура-
жышкын үезинде "Аржаан-
2" базирьты казып, шинчи-
лэрийн эгелээн чорук Тываны
бүгү делегейге кескүтү-биле
илерсир ажыдышкын бол-
лур деп чугаалаан.

"Аржаан-2"-ниң казыш-
кынын чоруткаш, Хааннар
оргулажына ажык музейни
ТР-ниң Культура яамызы
ажыдар деп турарын К. Чугу-

нов Президентиге дыңнаткан.
Тывылган чүүлдер төөгүлүг
ужур-дузалыг, а алдындан
кылган чүүлдер скиф уран
чүлдүң эртинези бооп турар.
Эрмитажтын ажилдакчы-
лары тыпкан эдилелдерни,
чепсекаймаан катал тургузар.
Антропологтар хөөржүткен
кижиктерин баштарын шин-
чилээш, 5 вектин бистиң үеге
чедир кижиктерин байдалын
тодарадыр, бүгү делегейден
туристер кээп, таньжар.

Ш. Д. Ооржак барык 25
чыл иштинде Тывага ажилдап
келген археологка улуг
ажыдышкын кылганы дээш,
байыр чедирген. Делегей

деннелдиг, үптөп-тонаваан
базырыкты тып, ажитканы
кымга өөрүнчүг эвезил?
Тывада 2 муң ажыг төөгүлүг
тураскаалдарны үчүтка кири-
ген. Ынчалза-даа оларның
чүгү 8 хуузуң долу шинчи-
лээн. Тываның девискээринде
базырыктарны казарда хоой-
лужулган сагырын Ш. Д.
Ооржак сагындырган. Тыва-
дан эскээр черлерге сөөртүп
аппарган төөгүнүн үнелиг
чүлдери катал эгилер айты-
рыгын анаа база чугаалашкан.
Чоокта чаа Тывада бир вагон
яныз-бүрү экспонаттар кел-
ген. Эртемденге өскөлөр-даа
байыр чедирген.

АВИАТОРЛАРГА БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Июль 12-де Тываның
авиаторлары бодунуң 55
чылын демдеглээн. ТР-ниң
Президентизи Ш. Д. Ооржак
оларга барып, байыр чеди-
рген. Тыва укар чүлдүн кижик-

леринин, оон төөгүзүнүн
дугайын "Тываның агаар
оруктары" ААН-ның чингине
директору С. С. Күжүгет
чугаалал берген. Шериг-оол
Дизижикович авиаторларга

байыр чедиришкенини
Хүндүлүг бижин, бедик
шаннаалдарны тывыскаан.
**Медээлерни Василий
КРИВИДИК белеткээ.**

"ПРЕЗИДЕНТ-БИЛЕ БИР ШАК"

ТР-ниң Президентизинге
тывыскаан белектерден
кайызы өң-не эргим ирги?
Оон Администрацияда арт-
тырып каап турар белекте-
ри бар боор, оларның салым-
чолу кандыг ирги? — деп,
школаны Александр Черняев
айтырган.

Хары: "ТР-ниң Прези-
дентизинге хей таварылга-
ларда уран чуртлаа ажилда-
ры белекке берип турар.
Тыва, моол чурукчуларның
чуралы кайгамчык пейзаж
ажылдарын Администрация
ажылдакчыларының кабинет-
теринде, ТР-ниң Президентизи-
нин хүлээп алышкын
өргөзүлгө дөңгөп аскаан.
Хакасияга ыштан кылган
кайтмакчы шөвөр ажилдары
база оон көрүп болур. Хей
белектерни Шериг-оол Дизи-
жиковичинин кабинетинде
шилдер адаанда дөңгөп. Эң
эки белек — ном. Олар Прези-
дентинин столунда, кабинетте
ном шкафтарында шыгжат-
тылган. Белекке берген ном-
нары Ш. Д. Ооржак респуб-
ликааны А. С. Пушкин аттыг
библиотекасына дамчыдып
берген".

"Силерниң даштыкыда
агар санынар бар бе?
Бюджет хөрөңгизин-биле
даштыкыда кандыг-бир
базың туткан бе? Ындыг
базың ТР-ниң оралакчы-
президентизинге дамчыдып
берген дииш турар?" — деп,
Андрей болгаш Ирина
Сарыгларлар айтырган.

Ш. Д. Ооржак бо айты-
рыгга мынчаар харыылаан:
"Мээң бүгү өнүгүмү орулга-

ларым дугайында деклара-
цияда айткан, оңу үндүрүп
органнары контролдуң
турар. Орулгаларым дуга-
йында медээни 2001 чылдың
июнь 9-та үнгөн "Тувинская
правда" солунда парлаан
Бюджет хөрөңгизин-биле чүгүл
Тываның Москва доктаамал
төлөз черинин бажынын
туткан".

"Дачага кыраан мен.
ИХЯ, ОМОН-даа бар чүве-
дер, бистиң Президентизис
сад, огородтарың чүге
камгалап шыдавайн тура-
ры?" — деп, Кызылдан В. М.
Болотов айтырган.

Бо айтырыгга Кызылда
ИХЭ-ниң килдиз начальниги
А. П. Шыгров мынчаар хары-
ылаан: "Милицияның учас-
ток төлөзлери солгай талакы
эрикте сад-огород участка-
рына планниг, оон дашкаар
хей ажилдарың чангыс удаа
эвес чоруткан. Бо чылдың
баштайгы чартында 4 улуг
хемчээлдиг рейдлерини кыл-
гаш, сезигенчиг кижилерниң
чыгыр черлерин, оорлааш
чакырган чүлдериң дилеп,
араганы адрестеп садар
черлерни, эзелериниң чөпшээ-
рели чокка дачаларже кара
туразында кирип, чурттап
турарларны илердеп ажил-
даан. Багай шынарлыг арага-
ны адрестеп садып турган үш
кижини сойгалааш, хемчээң
алган. 18 шил суррогат водка-
ны, 2,5 литр спиртти хавырган.
Ажылы, чурттаар чери чок 21
кижини туткаш, оларны
тодарадыр-биле хүлээп
алыр, тодарадыр черже чо-
руткан. Турар кезээн каап-

каш, чаштынып турган бир
шериг албанын кижини 3767
шериг кезээңге дужаап
берген. Өнүгү металл оорлап
турган 7 кижини учотка алган.
193 бажыны хынааш, өртке
уулар суртаал ажилын чорут-
кан. Черлик конопля узуктар
ийи операцияны чоруткан".

"Сукпакта эмчи дузазы
алыр чер чүге чогул?" —
деп, Монгуш айтырган.

Кызыл кожуунуң төп
эмнелгезинин кол эмчизи
О. Ш. Ондар маңаа хамаарыш-
ты мынчаар харыылаан:
"Сукпактын чурттакчыла-
рының медицина хандырыл-
газын эмчи амбулатория-
зының эмчилери, медицина
ажылдакчылары боттанды-
рып турар. Хүлээп алыш-
кыны фельдшерлер, диш
эмчизи, акушерка чорудуп
турар. Эмчи амбулатори-
ясында бүгү кижилерни
хүлээп алыр кабинеттер,
физиокабинет, клиниктиг
лаборатория бар. Аарыг
кижилер чыгырар 15 орун-
нуг участок эмнелгезин
Сукпакта ажиткан. Ында кол
эмчи болгаш эмчи-терапевт
бооп, анык специалист Алена
Монгуш ажилдап турар.
Эмнелгедеш шупту 25 ажил-
дакчы бар. Биче медлер-
сонал, дузалакчы ажилдак-
чылар 10, эмчи 2, ортукам
эртемниг 14 кижик. 2001
чылдың июнь 1-ден эгелеп
участок эмнелгезинде хүн-
дүскү стадиондарда 5 орунну
арттырган".

Харыларны Василий
КРИВИДИК белеткээ.

БОЛУУШКУННАР, МЕДЭЭЛЕР

ААЛДАП ЧОРААН

Июль 11-де Моол Арат Республиканың аймактарының
араттары боттарының Наадым байырлалын бедик
деңгээлге эрттирген.

Баян-Өлгий аймакка
болган байырлыг хуралга
Тываның парламент Дар-
газы Шолбан Валерьевич
Кара-оолга баштааткан де-
легация киришкеш келген.

Ук Наадымга Начын
Кунгаа болгаш Алик
Комбуй-оол моол мөгелер-
биле боттарының күжүн
шенешкенер. А делегей
чергелиг "Хөөмей" фести-
валының гран-при эдилек-
чизи Монгун-оол Ондар
кожаларына тыва хөө-
мейни бараалгаткан.

Ужуражылга соонда

тыва делегация Ценгэл
аймакта чурттап чоруур
тыва чон-биле база ужу-
рашкан.

ДУЗАНЫ КӨРҮСКЕН

ТР-ниң Чазаа бот-
тарының курлавырларын
май айда үерден когаран
Ленск (Саха-Якутия) хо-
райга деткимче кылдыр 50
мун рубль түнүгү акшаны
боттарының курлавырын-
дан чоруткан.

БАЗЫРЫКТАРЫ ШИНЧИЛЭЭР

Июль 10-дан август 15-ке чедир Санкт-Петербург
хоорайның эртемденнери Сүт-Хөл кожуунга археологтук
шинчилелдер ажилын кылып чорудар.

Ук бөлүктүң аразында
археологтардан еске фото-
граф болгаш ийи чурукчу база
бар. Олар тус черини байда-
лы өөренип көргөш, архео-

логтук картаны тургузар бол-
гаш базырыктарын хемчээ-
лин, ниити сан-түнүн, үезин
тодарадырлар.

КҮЗЕЛДИГ КИЖИЛЕР ХӨЙ БОЛГАН

Июль 9-тан 12-ге чедир
республиканың карак
эмнелгезинге Красноярски-
ниң медицина академия-
зының эмчилери, профес-
сор Александр Иванов бол-
гаш медицина эртемни-
риниң кандидаты Василий
Похобов аарыг кижилерге
дузазын көргүскен.

Оп мыкаш эмчилер аарыг
кижилерге өртөктиг кезиш-
киннерни чоруткан. Өртөк-
үнези чеже-даа улуг болза,
(чангыс каракты кезип эм-
нээн дээш 2 муң 500 рубль
акша, сүмө дээш 150 рубль
акша) эмнедир күзелдиг
кижилер хөй болган.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 82 (16387)

2001 чылдың июль 17, вторник

Ат салган шагы 22.30

Садар өртөө 3 рубль.

ЭРЗИН БАЙЫРЛАЛ ОНЗАГАЙ ЭРТКЕН

Мал-маганга таарымчалыг кадар оъттук хову-шөлдерлиг, дыштанырга сагыш-сеткил
чиигээр арыг хөлдөрлиг, уран-шевер, күш-ажылы кижилерниң чурту Эрзин кожуун
бодунуң тургустунганындан бээр 60 чыл болган юбилейин июль 13-14 хүннеринде байырлыг
байдалга демдеглеп эрттирген.

ЧУРУКТА: Ш. Д. Ооржак чон аразында

Байырлалдың баштай-
гы хүнүнде кожуунуң
сумуларындан байыр шин-
чилит кеттирген теже-
лөр, хойжулар, чылгы-
чылар, кожуун болгаш
суму чагыргазының удур-
тукчулары база чалаткан
хүндүлүг аалчылар Эрзин
суурунуң төп стадионунга
чыгып келгеш, төөгүлүг
байырлалдың ажыдыш-
кынына киришкен.

60 чыл болган турас-
каалдыг байырлалды ко-
жуун чагыргачызы Киисин
Александрович Мон ажит-
каш, кожуунуң 1941 чыл-
дан эгелеп тургустунгаш,
бо үеге чедир эрткен орун
кысказы-биле чугаалааш,
оон бээр чедип алган
чедишкыннеринге элээн
доктааган.

Үе үени эмнээр дээни
ышкаш, кожуун чаа-ла
тургустунган үеле тоолда
дег сагындырып турган
чүлдөр ам бо хүнгү амы-
дырал апарган. Кожуун
четчир машина-техника-
лыг, школаны, асли-сад-
тарны, эмнелге, аэропорт,
харылзаа черлерин безин
чамдык чуртталга бажы-
нарын төп одалга чыгы-
дып турар. А Кызыл болгаш
еске-даа хоорайлар-биле
орук кызырылган. 90' чыл-
дарың эгезинде мал бажы
элээн кудулаза-даа, ам бо
хүнүнде база катал ман-
дыл өзүп эгелээни дээр-
ге улуг чедишкын-дир
дээрзин ол онзалал чуга-
лаан.

Дараазында сөстү ТР-
ниң Президентизи Ш. Д.
Ооржак алган. Ол Эрзин
кожуунуң бүгү чурттак-
чыларына байырлал тава-
рыштыр чыгып, чымчак
сөөстериң чугаалааш, ко-
жуунуң Мөрен, Сылдыс,
Бай-Даг, Эрзин суурларда
байдал юбилейлиг чылда

эки деңгээлде-дир, мал
өстүрер талазы-биле ко-
жуун республикада бирги
черни ык ээлеп турар. Бо
хүннериң чизе-данзызы-
биле кожуунуң сумула-
рында, чайлагларында 69
муң баш мал бары улуг
чедишкын-дир дээрзин ол
онзалал демдеглээн. Ше-
риг-оол Дизижикович Ча-
зактын мурнундан дет-
кимче кылдыр орук кыл-
дыр грейдер тракторну
бээр кылдыр шийитир-
лээн дыңнаткан. Мөрен,
Бай-Даг, Нарын суурлар-
ның малы чок кезек чурт-
такчыларына төрүүр 20
баш (суур бүрүзүңге) мал-
ды өстүрери-биле лизинг
езугаар бээрин шийитир-
леп турарын немей чуга-
лаан. Кызыгаар айтыры-
га хамаарыштыр Шериг-
оол Дизижикович Моолга
РФ-тиң Президентизи В. В.
Путинниң ажил-албан
айы-биле чораныныг
түннелиниң чедимчилиг
болганындан кайы-даа та-
ладан мал оорлаар чорук-

тарның эвээжээнин база
чугаалаан.

Ол кожуунга төрүт-
түнген, хөй чылдар иш-
тинде удуртукчу болуп
ажылдап келген Дээди
Хуралдың депутаты Г. Ч.
Ширшин база өөрүшкү
долган чыгып сөөстери
чангыс чер-чурттуулары-
га чугаалаан. Чалаткан
аалчылардан ТР-ниң Өөре-
диге яамызынын сайыды
В. П. Морозов бодунуң өмү-
нээзинден 60 муң рубль
акшага компьютер болгаш
өөредилге херекселдерин
белекке берген. ТР-ниң
Күш-ажыл болгаш социал-
хөгжүлдө департамен-
тинин ажилдакчылары
кожуунуң ескүс болгаш
чартык ескүс уругларын
чайгы дыштанылганын
ажылдары-биле 25 муң
рубль акшаны болгаш
хоочуннарга "Чедер", "Уш-
Белдир" курорттарына
кадыкшылын быжыгалап
алыры-биле 4 путевканы
берген. АЧФАЭ-ниң төлө-
зи (ол боду Эрзин чурттуг)

эргелелдин мурнундан
кожуунуң айыл чок
чорук органнарына 1
автомобиль бээрин азап
каан. А "Тывахарылзаа"
бүдүрүлгезинин кол иже-
нери Э. А. Монгуш Эрзин
суурга сентябрь айның
ортан үезинде электронуг
почта болгаш еске-даа
харылзаа төвүн аждар
деп турарын чугаалааш,
телефон аппаратын белек-
ке берген. Ол ышкаш еске-
даа аалчылар эрзинчи-
лерге боттарының өмү-
нээзинден хөй яныз белек-
сепекти сөннээн.

Байыр чедиришкы-
нинин соонда, кожуунуң
шигараңгай ажилдак-
чыларын шаннал-мактаан.
Оларның аразында ко-
жуунуң культура килди-
зинин эргелекчизи Лариса
Хайыновна Мандалды, ко-
жуунда күш-ажыл болгаш
социал-хөгжүлдө талазы-
биле специалист Вален-
тина Кыргысоевна Дүгери,
Нарын сумузуңуң чагыргы-
чызы Светлана Сотпаны,

кожуунуң библиотекары
Марина Шойдунну, ТР-ниң
алдарлыг чылгычызы Бай-
Даг сумузуңуң малчыны
Сергей Ынаалайны, "Чаа
орук" коллективтиг ажил-
гайының малчынары Ан-
на Соановна Дажылы, На-
таля Балдановна Мандал-
ды болгаш еске-даа мур-
накчыларын шаннал-
мактаан.

Ук байырлалга рес-
публиканың кожуунарындан
келген аалчылардан аста-
ыраккы Италиянын Тренто
университетинден этнограф
башкы Клаудио Поллини
бодунуң эш-өөрү-биле база
киришкен. Оон менээ
чугаалааны-биле алырга, тыва
чон хөй санныг эвес-даа
болза, еске боттары ышкаш
биче буурай чоннарда
деңизээрге, боттарының кул-
туразын, салгал дамчаан езу-
дакчыларын сагып чоруур-
дур. Ону магададым деп, ол
чугаалааш, улуг эргээн
кожаш кылып, кара мүннү
ишти.

(Тончугу 4-кү арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛДАРЫ

шээрелди берген.

"РФ-тиң суд система-
зынын дугайында" Федера-
лдыг хоойлунуң 13 чүүлүнүң 7
пунктузуңга Тыва
Республиканың Конститу-
циязынын 103 чүүлүнүң "м"
пунктузуңга дүүштүр Тыва
Республиканың Дээди Хура-
лы (парламентизи) чажыт ба-
лаашкынарының түннелин
езугаар ТР-ниң Дээди судунуң
судьязынын албан-дузаалы-
гына Игорь Александрович
Саянны томулаларына чөп-

"Россия Федерациязының
чаргы чарар судьяларының
дугайында" Федералдыг хоой-
лунуң 6 чүүлүңге, Тыва Рес-
публиканың Конституция-
зынын 103 чүүлүнүң "л" пун-
ктузуңга дүүштүр Тыва Респу-
бликаның Кызыл хоорайда суд
участогунуң чаргы чарар су-
дьязынын албан-дузаалыгына
Роман Чадыгбаевич Ин-
минин;

Тыва Республиканың Би-
Хем кожуунда суд участо-

гунуң чаргы чарар судья-
зынын албан-дузаалыгына
Юрий Очур-оолович Ондар-
ны томулалар.

Оп мыкаш Танды кожуун-
уң район судунуң судьязынын
албан-дузаалыгына Шончалай
Копкар-ооловна Күжүгетти;
Кызыл кожуунуң район
судунуң судьязынын албан-
дузаалыгына Чогураа Алдын-
ооловна Сарыгайны;

Кызыл кожуунуң район
судунуң судьязынын албан-

дузаалыгына Чечек Кыргыс-
оевна Шулууну;

Кызыл хоорайның район
судунуң судьязынын албан-
дузаалыгына Александр Ана-
тольевич Егоровту томул-
аларына чөпшээржилге-
лери берген.

Тыва Республиканың
Дээди Хуралынын 60 док-
таалдарына оон даргазы
Ш. В. Кара-оол 2001 чылдың
июнь 27-де ат салган.

СОЮГУ ШАКТА

ТЫВА МӨГЕЛЕР ШЫЛГАРААН

Чоокта чаа Германияга болган делегей чергелиг сумо
хүрешке маргылдаа болуп эрткен.

Анаа Каң-Демир Куулар
киришкеш, 85 кил деңгээлге
чемпион болган. А хөрээжен
спортчулардан Өвүр кожуун-
дан Алина Шойдан 100 кил

деңгээлге алдын медальды
эдилекчизи болган. Россия-
ның болгаш делегей чемпиону
Аяс Монгуш мөңгүн медальга
телептинип көргүскен.

МӨӨРЕЙЖЕ АЫТТАНЫПКАН

Июль 12-де Санкт-Петербург хоорайга ча адыкчылар
аразынга маргылдаа эгелээн.

Ук мөөрейге кирижи-
биле Елена Тутатчикова-
Достай биле Михаил Оюн
аыттаныпкан. Олар улуг
спортчулар аразында чөм-

пион ат дээш туржур.

А күстен бээр делегей
чергелиг ча адыкчыларының
маргылдаазынга Елена Дос-
тай кирижир.

БАГЫР ТИИЛЭЭН

Грецияга болган делегей чергелиг кыбкоксинг маргылдаа-
зынга 20 харыг Багыр Монгуш үш дакпыр делегей чемпиону
атка телептиг болган.

Игорь ДАМДАК.

профессионал байырлалын
демдеглээн. Бүгү чуртта
ышкаш, металлуртарда
байдал база сандаргай
апарганы олар демдег-
лээннер.

Орус балеттин 25 чыл
оюн Москвада Улут театрга
демдеглээн. Шаанда чүгүл
Москвага безин балеттин 25
бөлүк турган, ам оларның
саны дык кызырылган.

Эрткен хонуктарда
найыссылал Москвага агаар-
ның температуразы 32 гра-
дус чедип турган, он мил-
лион ажыг чурттакчылыг
хоорайның чонунуң эвээш
эвес кези чүрек бачыдаар
байдалга таварыш турган.

(АГЕНТИЛЕДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ТАР-НЫҢ 80 ЧЫЛЫНГА

АДА АДЫН БЕДИК ТУДУП...

Бээзи кожуунун улуг шыктыг, хөлбөң ногаан Эдегей, Ак деп черлеринге чурттап чораан, ортумак шыдал-быралыг Тырткы-оол деп ашактын хей ажал-төлүгүн эң хеймери бооп, ачам Пиче-оол Дырткы-оолович Куулар төртүтүнгөн. Ол бичишинде-ле кезеж, ажил-иш дээнде кызымак, ада-иезинин идепкейлиг дузалакчызы чораан. Назы чеде бергеш, ол бистин ававыс Хевек уруу Борбак-кыс-биле өг-бүлө туруп, чурттай берген. Ажил-хожудуг, ажал-төлдүг-даа апарганнар. Аныянда-ла арбан, суму ажилдарына ачам аажок идепкейлиг кырып чораан. Тывага актар, кызылдар үймөп турар үеде чонун камгалаар дээш, ол дыка кызымаккай хөдөлүп турган. 1923 чылдың 7 ай-ның эгинде Тыва Арат-тын Революстуг намынын 11-ти Улуг чыгышына Даа кожуунун идепкейлиг төлөөлери Чурмет-Дажи баштады Хем-Белдинге кээп киришкен биске көзүп олурачүвө.

Хем-Белдинге Тыва-ның 5 улуг кожуундан — Даа, Бээзи, (Хемчик кожуунары) Оюн, Салчак, Тождан 800 ажал төлөөлөр Доңмас-Сугга чылынганар. Ук чышка ТАР-ның дүрүм-саавырын Идам-Сүрүнүн даргалааны-биле хүлээп ап доктаатканнар.

1936 чылда Барыин-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожуунарын арат чонунун малы тергини өзүп көүд-дээш, олар-белчир чедип-пестеп турган. Ону барымдаалааш, ТАР-ның Сайыттар чөвүлелинин даргазы Сат Чурмет-Дажи даргалаан хуралда малы өскөн Чөөн-Хемчик, Барыин-Хемчик кожуунарындан чамдык кижилерни

делгем олардыг хостуг Танды, Би-Хем, Каа-Хем кожуунарының девискээринче эки тура барымдаалап көжүрө деп доктаалды хүлээп алган. Ол дугайында чон аразынга суртаал ажылыг эгелзэн. Бистин ада-иезис ук доктаалды чөпсүтүп, идепкейлиг улус болгаш, өскө араттарга үлгөрин көргүзүп, 800 ажал хой-өшкүзүн, улуг кара аскыр өөрү чылгызын, 70 хире инек малын сүргеш, алды улуг тергеге өг-бажын, ажал-төлүн, чаш анай-хура-нарнын сөөктөгү, Чөөн-Хемчик кожуунун Баян-Талаанын Ээр-Хавактан 1939 чылдың алды айда Танды кожууну көжүп үнүпкөннөр. Авам, ачам-ның чаа-ла үжөн хар ажал турар конгуч анык үези.

Инек, чылгы дедир чаза басып, ойтпап өөрөгөн черлеринче хая көргөш, меереп, киштежи, узун уруктар туткулаан сүрүк-чүлдерин күжү-биле арай деп бурунгаар чоруп органнар. Ырак чер чораан эвес, чуртта чыдып калган кырган-авазын, кырган-ачазын сактып, караанын чажы төктүп чораанын ыччан 9 харлыг турган Доржап акым сөөлүндө сактып чугаалаар чүвө.

Орукка 6хонуп чорааш, Тандының Элегесте Каз-Хөлүгө көжүп келгеннөр. Каз-Хөлчө кири агып чыдар бичежек хемпирин суун мал өскөлзөп, чытпап, чылгап турар болган. Баштайгы дээрзиде чаш ажал-төлдүн ишти база аарып туруп берген. Ачам кады көжүп келген халары-биле холдун хүн үнер талазынга 9 кулаш ханы кудук каскан. Ол кудук дыка үр ажаллап хергелетинип турган.

Көктүг-шыктыг

чуртун катган
Көшкөн куш дег
хемчиктерни.
Чадаана деп чуртун
кагган
Чанган куш дег
хемчиктерни.

деп, ол чер-чурттуг чонга одадып турганын ачам сөөлүндө сактып чугаалап олурачүвө. Ачамның кады көжүп келген чамдык ажалы 1-2 чыл чурттааш, Хемчикче дедир көжүп чана бергеннөр.

Ачавыс чангыс сөстүг, шиттири быжыг, нам кезигүнү кизи болгаш, бергелерге торулбаан. Салган сорулгачындан дедир баспаан. Амдырал, ажал-иш дээнде, дыка-ла кызымак кизи. Кылаштап алгаш чоруттарга, ачаа чедер кашпагай кизи-даа чок турган. Шап ычаар чаа чуртка доктаган бис.

Хей малдыг, тараа ажал-агылгы ачам-авам суг Элегес сумуунун Бугалдай Хавынаевич Оюун-дараалааны 3-кү арбан-га бактаап кирген турган. Буга дарга дыка чечен-мерген, кызымак ажалдыг кизи турган. Кызыл Шеригге материалдыг дуза чыгып, инек мал-маган берип тургаш, немец эжелекчилерин сол болурун дыка чедигир тайылбырлап турган. Оон шудургу ажал-иш чонун кожанындан илден:

Буга дарга келди-
келди,
Будулдурбайн,
үзүп-ле бер,
Шары дарга келди-
келди,
Саадатпайн,
үзүп-ле бер.
Буга дарга
буставас бол,
Мунгаралын
чагыла бээр,
Шары дарга
самнапас бол,
Чалгаарааның

Чагыла бээр.
Кызыл Шеригге дуза бербээр кожуун, суму, арбан, өреге-даа чок. Кизи бүрүзү шаа-биле дузалап турган. Саададып турган кижилер дыйналбаан. Ынчан дайын үезинде Бай-Хаак суурга школага 3 класска өөренип турган мен. Бир катап башкылар, өөреникчилериниң каттышкан хуралына ада-иемниң мен өзүмгө берген малындан Катчан-Доруг деп адымны фронтуга бээр-биле бижидипкен мен. Кажан аатты аалыс-тан алып дээш баарга, Катчан-Доруг чок, өөрү-биле кады чурт чанып, эрги чуртувус Хемчикте чана берген болган. Авамның дунмазы Кодур-оол даа-иымның чылгызынга катчыка берген чораанын Намзырай даа-иымны дыйнааш, Баян-Таладан күжүр адымны өскөлзөн.

—Фронтуге баарының мурнунда оран чуртууга четкеш келгенин эки бооп тур— деп, ачам чугаалап, айттыг челин суйбап чоруй, белек чыккычларыга баглап берип турганын ам-даа утпаан мен.

Авамыс күжүр та чеже эжеш хол-хаптары, долдак алгы тоннары даарал, фронтуге чорутпаан дээрл.

Амгы Кочетов суурнун чогуунда, Көк-Хаак буазынын унунга, ачавыс тараа тарааш, күзүн Элегес күрзаконумуга 5 тонна тарааны дужаап турган. Күрүнеги кирип план күүс-сөлдөзү чылдан чытче бедип турган. Хуу чурттаары нарын-берге бооп, колхоз-ке киреринге чыгап келген дээрзин, ачам сөөлүндө сактып чугаалаар чүвө.

Ачамның колхозка кирген төөгүзүн Буга дарга мынчаар сактып чугаалаан: "Кууларның хою 400

хире, чылгызы 60, инээ 50 хире турган. Мээң даргалааным колхозка киреринге Куулар чөпсөөрөжип турда, кожом Молотов атыг колхозтун даргазы Еписенко бодунун орус колхозунче кири хөөгөлп алгаш барган. Кончуг олтуз, кажар кизи ийин. Кууларның малынын хейүн билип алганы ол-дур ийин. Хей малының шуттузун колхозка салгаш, боду оон кадар-чызы болуп сагып четтирген кизи болгай.

Оон үш кезекке аңгы-аңгы тургустунган колхозтарны каткаш, чангыс Сталин атыг колхоз кылган. Улуг колхозтун даргазы орус кизи болган. Мени хой бригадиринге томуйлап каан. Ачам оонашкан ажалыга харысалаалыг, чамдык кадарчыларга үлгөр-чөккө бооп чораан, шыдаар-ла кизи. Чылдыңна 100 хойдан-на ычча хураганнары ап турган нарын бирээзи.

Ол үеде машина-техника бар эвес. Бүгү-ле сөөртүр чүлдери айттарга, шарыларга чүдүрүп турган. Тараа азы чудук чүдүрүп каан ачамның шарыларын, айттарын колхоз, кожуун төрттеринге бо-ла танып каар турдум.

Мал бажын өстүреринге доктаамал идепкейлиг кырып, хей дүжүтү ап чорааны дээш, Кызыл Шеригге дузазы дээш ачавысты ТАР-ның Куш-ажал орден-биле шагнаан. Оон соонда дарыг "Алдарлыг малчы" аттыг тыгаскан. Совет Тыва үезинде Куш-ажалдыг Кызыл Тук, "Хүндүктелдин демдээ" орден-бериле база шаңнаткан. Эске-даа медальдар-биле шаңнадып, чурук хүндүлөп самбыразындан дүшпей турган. Дыка улуг чуруу Кызылдың Гастелло атыг парыгына турган. Кочетов

суурда Алдан-Маадыр атыг чурт-шинчилег музейиниң филиалына ачам-ның чуруу ам-даа үлгөргө болуп турбушаан.

Бистин ада-иевиз Пиче-оол биле Борбак-кыс 6 оолду, 1 кысты (мени) кижизидип өстүргөннөр. Оолдары шутту телептиг кижилер болган. Улуг акылы Чамзырын Пиче-оолович Куулар—мурнакчы бригадир, Даржап Куулар — мурнакчы чылгычы, "Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны", Мамай-оол Куулар — мурнакчы чолаачы, Седип-оол Куулар — мурнакчы механизатор, Шангыр Пиче-оолович Куулар —Тандыга кожуун даргалап, Барыин-Хемчикке партия райкомунун бирги секретары бооп, сөөлүндө республиканың проф-эвилелдеринге ажалдап чорааш, хүндүлүг дышта-нылгаже үнгөн. Эң хеймеризис Хемчик Пиче-оолович Куулар — республиканың Чер комитетинин даргазында ажалдап турар. Мен бодум төрөзүн дөй башкылап 35 чыл ажалдадым.

Удаас ТАР-ның 80 чылдаанын байырлаар болгай бис. Ажал-ишчи адамыс Пиче-оол Дырткы-оолович Кууларның күш-ажылчы төөгүзү ук байыр-биле тулгуз холбаалыг. Ынчангаш оон ажал-төлү, бистер база уйнуктары, оон төртүтүнгөн хүндүн дээр бээр бо 2001 чылда 100 чыл болурун демделеп, 60 чылдыг эгезинде бодунун холу-биле кылып алган бажынынга тураскаал сам-бага азырын Танды кожуун чагыргазындан чөпсөөрөжип алган бис. Ада оруу алдарлыг Келир үеги ажал-төл күш-ажылчы өгбелерден үлгөргө ап, төрөзүн Тывазын алдаржыдып, байыдып чорзун.

Лидия САЯА
Хоочун башчы.

ӨРТЕМЧЕЙГЕ ЧУУ-ДАА ТУРАР

"ЖОГТААР" — СОЙОТ БАЙЫРЛАЛ

УЛАН-УДЭ. ИТАР-ТАСС. Россияның эвээш санниг улустары — сойоттар бо чылдын июль 7-де бодунун "Жогтаар" ("Катап тургузуш-кун") дээр байырлалын бир дугаар демделгези.

Бурят Республиканың Огинск районунун 2 муң хире санниг чурттакчылары чүгле эртен чылын, кажан РФ-тин Президентизи В. Путин Россияның эвээш санниг улустарының даңдызынга сойоттарны хамаарыштырып килер дугайында Чарлыкта ат салган соонда, этнос эрге-байдалын алган.

Чөөн Саннарның эрте-бурунгу улустарынын салгалы ортаа чус чылдар үезинде эмин эрттир туркизацияга (турктерге чагыртыр) тава-рышкан болгаш оон соонда буряттарга камгаладып, бо эрге-байдалды чартык чус чыл ажал үеде чедип алырын оралдажып келген. Ам Бурят-ның Огинск районунун чоңу албан езузу-биле национал сойоттар апарган. Сойоттар сарлыктар, ивипер өстүрүп, аннаар ажалын хевээр арттырган. Амдыралында сарыг шажынын салдары улуг-даа болза, хамаар чүдүлгө колдаан.

Район экономиказынын үндөзүн "Бурат алдын" АН-ниң Зун-Холбиде рулунги. Ону чаартылганын Европа банкы-зынын чөвүлелинин дузазы-биле көжүдүп турар. "Жог-таарың" программасы мал ажалдыг улустарынын чагыл-дары-биле холбашкан. Ол дээрге ач чарыгы, хүреш, балды шыдаары, шаңактар арта халыкчы. Сойоттарын ийи хүн үргүлчүлээр байыр-лалы адын оксунаман, Си-биряң эвээш санниг улус-тарын делегациялары — эвенкилерниң, тофаларнын, тожуларнын төлөөлери ук байырлапга кырышкан.

ШАЛДАН ЧЫТКАН АРТИСТ
Англия артист Тильда Сунитон сес чыл бурунгаар Москвага эрткин кино-фести-вальдын жюри кезигинү. Ол, "Парламентская газета" со-лунун корреспондентизиниң айтырымына харылап тура, мынча дээш: "Мени эвес мен, ынчалза-даа мени хүнүнүн 22 муң кизи кээп көрүп турду".

Херектин ужуру мындыг: боду артист болганынга бузурээр, чамдыкта бузур-вейн-даа баар кизи-дир. Ийис оолдарыг, оланы ажаа өстүрер дээш үлгүзү безин келбестез. — Тильда Сунитон, силер Лондонга болган бир дөлгөлөгө шил хааржак иштиге шуут шалдан, шимче-вес, даш тураскаал деп чытты-ран, оон ужуру чүг ирги? — деп оон айтырага, мынча дээш:

— Ындыг көргүзүгүзү каш-даа катап кылган мен. Баштай Лондонда уран чурулу-га галереяныча чеди хонукта хүнүнүн не 8 шак иштинде чылдып турдум. Оон соонда өскө дөлгөлөгө чыттым. Оон менээ херээ чүл? Ол дээрге анаа-ла шенелде-дир ийи. Артист кизи биле көрүкчүнү чангыс аял болуп энергетиказын билип алыскаан мен. Оларны коошулаштырып кээр ындыг үени билип алыскаар чордум. Ленинниң мавзолейинге чораанын мени сорук килбээш. Ынчалза-даа өлүг кижини көөр дээш ычча хей кижилерин кээп турарын бодааш, дүрг кижини кайы хире хей улуг кээп көөр эвес деп болдуган мен. Ленин эвес мен, ынчалза-даа мени көөр дээш хүнде 22 муң кизи кээп турду.

Менээ эң-не эргим чүвө — урутарым. Галль дылды олар өөренип турар, удаас орус дылды өөренип эгелээрлер.

ТАЙБЭЙ, ДОЛЛАРАН "ЧЕДРЕМ!"

Тайваньны удуруткучу-зунун даштыкы чурттарга кылган албан-чоруу "ий Кыдат айтырыг" дээр дөлөгөй айтырынын улам чидиглен-дирген.

Тайваньны президентизи Чэнь Шуйбянь Сальвадорга Гватемалага, Эйфорияга чораан уезинде аэропорттарга хүндүлөп таңымалдарынын парадтарын, эске-даа хүндү-келдерин хүлээп ап, парлалга конференцияларын, парламентарийлер-биле учура-жалгаларын эрттирип, орден-нерни хүлээп ап, бодунун чуртунун шаңалдарын үлөп берип чорган. А үш чыл бурунгаар Тайваньны мур-нундагы президентизи Ли

Донхуэй база-ла ыңдыг спе-нарий езуугаар, Сальвадорга, Гватемалага, Гондураска, Панамага, Парагвайга барып "ажылдаан".

Тайваньны даштыкы политиктиг байдалы кызыл: дөлөгөйдө 150 ажал чурт-тарын чүглө 29-у харылзаа туруп турар, ыччангаш Тайвань удуруткучуларын "делегейни эргип, боттарын көргүзөр" аргалары база кызы бооп турар. Тайвань — Кыдаттын чарылбас кээзэ, оон девискээринге хамаар-жыр ортулук. Пекин ам дээрзинде делегейнин кандыг-даа чурту-биле кул-тура, салыг харылзаларын бот-тускайлап чорударын Тайваньга чөпсөөрөп турар, а "чангыс Кыдат болуп" дээр теорияны боттандырап дизе, шериг күжү ажыглаар чыгып байдалда.

Бодунга бердинген тала-лакчаларын (чурттары) салып алып, хээли бээр дээш Тайвань удуруткучулар ол чурттарже чоруп турар. Чижээ, он чыл бурунгаар Коста-Риканың, Гватемаланың, Никарагуаның удуруткучу-ларына 400 млн. америк дол-ларны "белекке" берген. Чон Шуйбянь "Тайваньны хама-рышпас чоруу" идеяга бер-динген дээр бо удаада Сальвадорга 2,9 млн. доллар-ны, а Парагвайга — 20 млн. долларын бээрин аазаан. Ийи чыл бурунгаар, Сербияге америк-НАТО халдашкын бооп турда, ук агрессиянын талаалакчызы, Македониянын премьер-министри Любчо Георгиевский Тайбэйге чедип келгеш, 300 млн. америк долларны "чээлпге" алган.

Кыдат Улус Республи-канын удуруткучулары "тай-вань айтырыгын" бодунун иштиги херээ кылдыр көрүп турар. Маана холбаштыр кыдат-америк харылзаа-ларын нарылап турарын база эскерип болур.

МАРСКА СУТ ТУРГАН, А АМЫДЫРАЛ?

Аэроаэтика болгаш кос-мос дөлөгөй шынчилээр талазы-биле АКШ-тын наци-нал эргелетиниң специали-териниң чаа бадыткаашкы-нын езуугаар алырга, Марс-тын кырынга сут турган бооп турар. "Марс глоубл серве-йор" деп космос аппарады-нын сөөлүгү уде тырттырган чуруктарын анализтеп көер-ге, чижек-биле 3,5-4 млрд. чыл бурунгаар Марска көл-дер, оон туржук үрмер-далайлар турган бооп турар. Чуруктарын топтап көерге, Марста — Кызыл бөмбүр-секте суг үнер катташкан структуралар бар болган. Ындыг структуралар суг ачылы-биле тургустунар. Оон аңгыда ол структуралар моон мурунда анаа амдырал турган бээр дээрзинге харыы алырга дузалаар деп космос аппаратында тургу-зукчуларынын бирээзи Майкл Мэйлин меделгези.

БОРИСЛАВ МИЛОШЕВИЧ КУБАНЬДА

Югославияны Россияга элчини турган, ол чуртун мурунундагы президентизи Слободан Милошевичинин улуг акызы Борислав Милош-евич Кубаньда келген.

Краснодар аэропортунга ону крайнын мурунундагы губернатору, Федерация Чөвүлелиниң кезигүнү Нико-лай Контрагентко хүлээп алган. Б. Милошевич-биле ол шагдан бээр таныш. Б. Милошевич югослав бизнесте төлөөлөп, бир фирманың эрге-ажыны камгалап кел-ген. Туалсеге чораан. Оон кадайы уруу-биле кады он хонукта Адлерге дыштаны-ры-биле чорупкан. Югосла-вияда болушунунарга хамаа-рыштыр Б. Милошевич мын-чаар харылаан: "НАТО Югославияны бомбалап, өлүм-чидиргини кылган бу-рузун мээң дунчма, Слобо-данче, чач каар дээш, ону туруп хоруудаан. Дунчма-ны туруп хоруудаан, делегей-ни Гаага судунга ону ши-идер деп турары дээрге бот-дотунаан чуртка улур агрес-сиянын уламчылаашкыны-дыр".

Амгы үеде Борислав дунчмакче телефон долгаар армазы безин чок. Ынчалза-даа Слободаның кадайы өөнү ээзинге учуражыры-биле Гаагада чедер берген. Делегейин медээлери Алексей АИР белеткээ.

БУЯННЫГ ИЕ ЭКТИНДЕН ЫНЧА ТӨЛДӨ АЛАТПЭЭН

Арбын арат чоннун аразынга ажалдап, чурттап чорааш, амдыралдан эскерип көөрге, ажал-төлү, алган эки аас-кежиктиг чорзун, оларны келир үези аяс хүнүн херелдери дег чырык, чылгы болзун дээш, бүгү күжүн салып чорурду ада-иелер аравыста кайы көвей. Ындыларга Алексей Константинович биле Галина Монгушова Чоодунналарның өг-бүлөзи хамааржыр. Тоора-Хем суурга хей ажал-төлдүг аңгы кижиниң өг-бүлөзиге Алексей үш дугаар оол уруг болуп төртүтүнгөн.

Ол бодунун улуг угбалыг, акылыг болгаш 3 кыс, 4 оол дунмаларыг турган. Үе чангыс черге турар эвес, оон маны бодунун ээлчээ-биле тырыкылаан эртип турган. Уруттар дорутуп өзүп келген. Угбашкылар, алышкылар өзүп келгеш, өг-бүлө тууду, ажал, амдырал ажал-биле ангы-аңгы черлерге чурттап чоруй баргылааннар. Алексей Кызылдың тускай ортумак өөредилге черинин тууду салбырын чедишкенин дооскаш, тууду мастери мергежилди алган. Ол өөренип тургаш, Арыг-Үзү суур чурттуг экономист-бухгалтер мергежилди, ак арын-шырайлыг, кайгап ханмас көк карактардыг, чараш уруг Галина Карбыга чүдү-чүрээ-нин ханызындан ынакшаан сеткилин илередип, шаг болган. Удаанада олар са-лым-чолун кадып алгаш, аас-кежиктиг чуртталганы тутканнар. Алексей "Ак-Туруг" совхозка прораб болуп ажал-дап, чуртталга бажынарын, көдээ ажал-агыл бүдүрүлгенин тудуларын тударына үлүг кириштерип келген. "Өйлиг-Хем" совхозка дирек-тор болуп ажалдап турганы база бар. Галина пенсияже үнүгөже чедир совхозтарга экономистке келген. Амгы үеде олар хүндүлүг дышта-нылгада. Ындыг-даа болза Алексейниң чок апарган дунмаларынын өскүс-чавыс арктан уругларын азырап, оларны бут кырынга тургузуп алып дээш, дыш чок кызыл-кылапш чорутулар.

Алышкылар, угбашкылар анык чылдарында ажал-агылдыг, ажал-төлдүг, аас-кежиктиг, өөрүшкү-маннай-лыг, өлүк-тывыштыг чурттап,

чай чок калдында-ла аразында аралажып чурттап чорааннар. Ындыг-даа болза амдырал-дың узун оруунда аарыг-ар-жык, айып-халаштын дүлгээ-зининге бо-ла алзып чорур бис. Алексейниң дунмазы Ирина 1982 чылдың чынында-ла Азас хөлге суг айылынга алыскаш, чок апаарга, (уруг-ларын ачазы оок мурунда-ла аварияга чок болган), оон өскүс арктан үш уругларын Галина Монгушова бодунун холууга ап, не кижиниң езу-луг-ла сагыш човаашкыны-биле азырап өстүрүп каан. Ол үеде өскүс арктан уругларын улуу Аяна бөк класска, оон бичези 2 класска, эң бичизи Наташа 4 харлыг турган.

Ажалыг, шынчегиниң, э-птиг-эзидек, эш-өөрлүг, ус-ше-вер кизи болгаш, Галина Монгушова бодунун үш ажал-төлү-биле бир дөмей, ашаа-ның дунмазынын өскүс арктан уругларын эктинден элет-нөр, кырындан аштатпайн өстүрүп, өскүс уругларын сеткил-сагыжын баксырадып ундаратпайн, харын эргим кылдыр өрү тыртып өстүрүп келген. Күүжүн азыралдыг ачызы-биле уруглар ортумак школаны доозуп, Туранның ПТУ-зунга тудугжы мерге-жилди чедип ап, амгы үеде Кызылда "Тудуп" акционер ниитилелде ажалдап чорур.

Дунмазы Иринаның өскүс арктан уругларын бут кырын-га тургузуп чадап чорда, бир дунмазы Екатерина 1994 чылдың майда айып-халашка таваарышкан, чок болган. Оон үш өскүс арктан уругларын Кызылга эккеп азырап, өстүрүп, кижизидип олура-лар. Бо уруглар шуут бичи тургаш, ынак авазындан чарылганнар. Ие чок деп чүвө-

ни чүглө анаа таваарышкан улус билер. Кижиниң чурттал-газын иези хүн дег чырыдып, чымылдып чорур. Екатерина чок апаарга, оон үш бичи ажал-төлү ыглажып турда, кижиниң кара баары ажыгыр, канчаар ону. Ынчан оларнын эң улуу-ла 8 харлыг, бичизи 3 харлыг турганнар. Бо өскүс-терни өөредип, бут кырынга тургузарына Галина Монгуш-овна улуг күштү кириген.

1997 чылда Алексейниң эмчи угбазы Зинаида аарыг-дан шыдашпайн барган. Эр-кен чылга ол эмчинин ус-дар-ган олтуу Владимир каржы ки-жиниң холундан чок болган. Владимирниң өскүс арктан 2 уруун бажынынга эккеп ал-гаш база-ла азырап чоруту-лар.

Бо эриг баарлыг мениң дугайында чоок-кавы билер чоңу макталдыг сестерни чугаалай берген турарын үргүлчү дыйнап, бодум хуума-да магадап, өөрүп чорур мен. Ол өг-бүлениң амдыралыг, бүдүштүг аажы-чанын чон билер. Рыноктун бо берге үезинде Галина, Алексей Чоодунналарның өг-бүлөзи телептиг чуртталганы туруп турарлар.

Галина Монгушова ыш-каш эриг баарлыг, чымчак сеткилдиг, буянын иелер дугайында хейге билдинтир кылдыр алгап-йөрөөп биживестин аргазы чок. Оок-биле кады топтук мөзү-шынарыг, төлөптиг чуртталганы туруп чорур Галина Монгушовага база шак мындыг өске-даа иелерге мөгейишаан, олар-ны амдыралынга ак оруткуу, аас-кежикти, кадыкшылды күзеп каалы.

Анатолий ТОРЛУК.
Кызыл хоорай.

УДУРТУКЧУ

Делегей дески, оран оргу эвес. Кизи база ыңдыг. Чүгө дээр болза ол бойдус төлү. Ынчангаш кончуг эки кизи безин арыг-тас кылдыр хевирлеттинмес. Мээң бо удаада бижип орамын ажал-агыл удуруткучу, назы-хари углаптып оран пенсия назы-лыг. Ынчалза-даа бачым күш-ажылдын хайымнында хевээр.

Оон иези эрте чажында калган. Адазынын кады төр-ээң акызы Аракчаа Назыи-ович Саая ону ыччангаш азырап өстүргөн.

Аракчаа Сааяны, оон хей оолдарынын хүрээлели са-лым-чаванын удуруткучуну аажы-чанын хевирлөп тургус-кан. Азыраан адазы кайгам-чык чорган. Үнү чок-даа болза, утааны энерелдиг. Ол бистин аравыста чок, шагда-ла кал-ган. Ылгалыр талазы болза хөлчөк чазык, чаагай. Хүлүм-зүрүп, каттырып чорур. Амдыралга ынаа хүнүн чы-лыг, чырыг дег. Азыранды кыс чараш, эрес-дидим бол-жык, өле-чара өзүп орган. Эрес-оом болура, Аракчаа Назыиович уруунга төрөзүн оолдарындан артык ынак. Уруун көргөш, чаптаар, хү-лүмзүрүп, каттырар... Ортумак школа сөөлүндө Кызылда көдээ ажал-агыл техникумун ол дооскан. Көдээ ажал-агыл коллективтиг бүдүрүлгелеринге мал эмчилеп ажалдаан. Элээн углаптып, өг-бүлелиг, ажал-төлдүг апаргаш, Омски-нин ветеринарийн институту бот-өөредилге-биле доозуп ап шыдаан.

Куш-ажылын шын тургу-зуп билер, амдыралчы, дур-жулгалыг Ошку-Саар Ооржак кожуунга көскүлүп болу бер-ген. Оон ута

БАЙЫРЛАЛ ОНЗАГАЙ ЭРТКЕН

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында.)

Дараазында хүн спортчу мөөрей каас-чараш бойдустуг, аржаан шынарлыг суглуг Бай-Хөлдүн эринге эрткен. Ол хөлдү долгандыр ак-ак өглерни тикчилээн, өг бүзүзүнүн чанында хой өззөн, аш-чем белектээн кижилер хой болган. Өглерже кирерге, аш-чемниң дээ-жизе шупту-ында: изиг хан, дүлгөн эът, арбай-тараа, тарак, өрөмө, кара мүн, ногаа аймаа дээш, оон-даа еске чөмөр бар. Ол бүтү чөмөрнү кожуунун мал-чыннары үнгөн-кирген чонга чооглаш, хүндүл турган. Кожуунун коммунал ажил-агый даргазы Леонид Ламажаптың тиккен өг хөвирлиг майгыны еске өглер аразында онзагай шынчын кирип, сонуургак кижилерни хаара туткан. А ол боду 1998 чылдан эгелеп, коммунал хандырылга ажилыга ажилдаш, ону экижиткен. Бо уаада оон ажилдашчылары байыр-лапта идекейлиг киржил, Кунгуртудан келген 11 төлөзүн ашкарып-чөмөрнү хүлээнип алган.

Спортчу мөөрейлерден баштай айт чарыкы болган. Аңаа Бай-Дагнын салгал дамчаан чылгычызы Сергей Бады-Хөөвич Бинаалайны "Калчан-Хор" дээр ады бирги черни алган, ийги черни "Калчан-Хорен" деп шолалыг ады ээлээн. Бирги чер дээш ол медаль болгаш 3 чүзүн (инек, төвө, хой, өшкү) мал-биле ша-

наткан. Ийги чер дээш медаль, 6 хой, 2 айт болгаш 3 мүн акша-биле ша-наткан.

Анык мөгелер аразында бирги черни Өвүр кожуунун мөгези Ким Седен-оол алгаш, үнелиг белектер-биле шаңнаткан. Хоочуннар аразында хүрешке бирги черни хоочун спортчу, самбо хүрешке Европаның ийи дакпыр чемпиону Иван Хураган алган. Сергей Бинаалай үжүрлөшкөн. Ол ийи мөгө айттар-биле шаңнаткан.

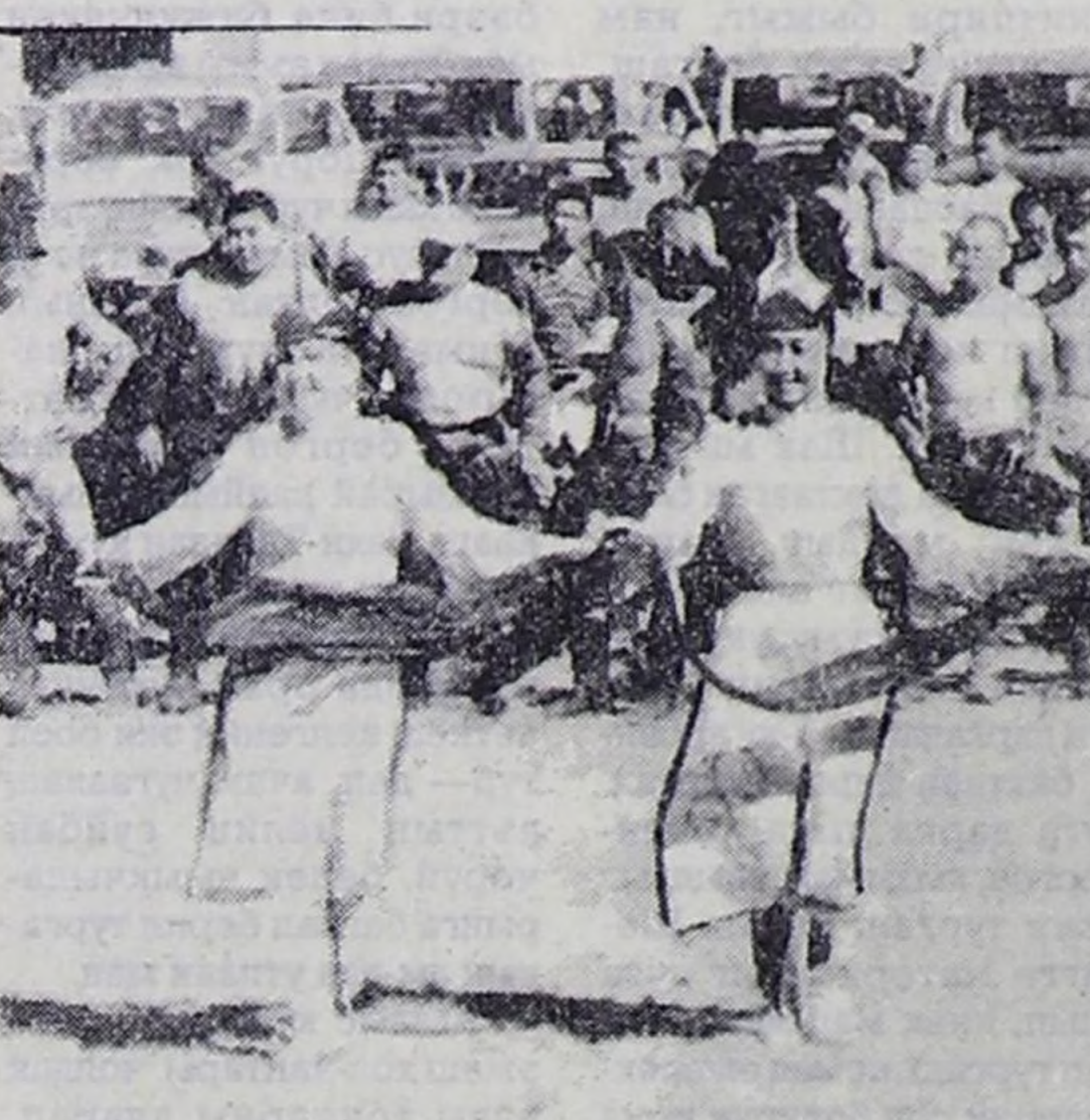

Кожуунун 60 чылынга тураскааткан 128 мөгениң хүрежинге Наадымның 9 дакпыр чемпиону Аяс Монгуш бирги черни аптилээн. Ол үнелиг белектер-биле шаңнаткан. Хүреш маргылдаазы-

ның соонда, аныктарның ыры-шоорлуг дышта-нылгасы болуп эрткен. Чангыс сөс-биле чуга-лаарга, эрзинчилер байыр-лаптын, 60 чыл юбилейин, организастыг деңгелге эрттирген. Келген аалчы-

ларга удуур-чыдар оран-савадан тура, аш-чем хандырылганың чедир белектер, 60 чыл юбилейин, организастыг деңгелге эрттирген. Келген аалчы-

беткейиң эгелээн. Көдээ ишчилерге чымштыг ажил-иш төнөр эвес, удаас келир соок кышка мал чөмөр белектерге үе база келген. Байырлал оларны хей-аыт кирипкени чугаажок.

ЧУРУКТАРДА: 128 мөгелерниң девиз; айт чарыкына тилээн айтты; хүреш эгезинде таңчы-сам.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

Игорь ДАМДАК.

СПОРТ БЕЛЕТКЕНИП ЭГЕЛЭЭР

ТР-ниң Бокс болгаш кикбоксинг талазы-биле федерациязының президентизи, Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы Б.С.Шырап бо чылын июль 6-да делегей-ниң 10 шилиндек профессионал боксерларынның бирээзи, делегей чергелиг спорт мастери, 1999 чылда Россия-ның тулган боксеру, "Тес-Хемниң XX чүс чылда алдарлыг спортчузу" аттын эдилекчизи Саян Санчатты найысылалдың "Сувор" ресторанынга албан езузу-биле хүлээп алган. Оон аңгыда ук ужуражылгага тренер-башкы Шолбан Дандар, "XX чүс чылда Тес-Хемниң тулган мөгези болгаш спортчузу" аттын эдилекчизи, делегей чергелиг спорт мастери, самбо хүрешке делегейниң ийи дакпыр чемпиону Иван Хураган болгаш еске-даа ат-сурагыг спортчулар киришкен.

2001 чылдың июнь 30-де, Новосибирск хоорайга болуп эрткен профессионал боксерларның ужуражылгазының үезинде, Казахстанның Президентизи Нурсултан Назарбаев көрүп турда-даа, Казахстанның эң шырак профессионал боксерун арыг тилээш, делегейниң эң шилиндек 10 профессионал боксерларынның саныга киргени дээш Саян Санчатка Биче-оол-Сундуйев байыр чедирип, тес-хемчилерниң

мурундан алдарлыг боксерга спортчу чедишкенини күзөөн. Новосибирск хоорайже албан-биле чедип, чангыс чер-чурттуу дээш "аары" чораан хей санныг тыва оолдарны бодунун хүлээп алыш-кынычче чалаан Б.С.Шырапка алдарлыг боксер Саян Санчат өөрүп четтиргенин илереткен.

Укууражылгының үезинде боксун болгаш хүрештин ордузун тударының чугулазын сүмележиپ көргөн. Ол орду болза тырыкы хөвирлиг, национал утка-шынарлыг болуп. Ону тударында 200 мүн америк доллар хөрек. А иштиги, даштыкы инвестицияны салып болуп деткич-чилерни дилеп тыварының дугайында чугааны база ужуражылга үезинде чугаа-лашкан.

Делегей чергелиг алдарлыг боксер С.К. Санчат бо хүннерде төрзүн Тывада шөлээп чедип келген. Ол Тес-Хемниң база бир чурумалдыг ораны болуп Дүктүг-Дыг аржааныга дыштанп алып болалдыг. Оон Саян август айда Италияга болуп эртер профессионал боксерларның делегей маргылдаазына кирижи-биле белеткенип эгелээр.

Дайынчы ДАМБА-ХУРАК.

АРГА-АРЫГ ЧУРУМУНГА ЧАГЫРТЫР

Өрттүн эң айылдыг үези апрель 15-тен июнь 30-ге чедир республика девискээринге 198 өрттөр болганы демдеглеттиген. Ол өрттөр 8695 га арга-арыларга, 7302 га хову-шөлдерге турган. Эң улуг өрттөр Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Улуг-Хем, Би-Хем кожуунуларның девискээринге болган. Ол өрттөрнү өжүр-ринге кылар-чаар материалдар, аш-чем, ажилчын-нарын ажил телвирлерин төлөөринге чарыгдалдыг нити түгү 2 млн. рубль ашкан. Өрттүн дүңгү амынганарга болгаш үнүштүгө чедирген когаралын ам-даа санап турар.

Арга-арыг камгалалының ажалдашчылары арга-арыгны агаардан камгалалар ужура-чуудук киригилгези-биле арга-арыг өрттөрнү өжүр-талазы-биле болдунар-ла хөмчелерни ап турган. Тускай эртемчилер болгаш арга-арыг камгалалының самолеттары парашют-де-сант албанының ажалдашчы-лары-биле чедери берге черлерге өрттү өжүрүргө кол күш бооп турган.

Бо хүннерде сынынны.

ХОВУ-АКСЫНГА ЧЫЛЫГ ЭНЕРГИЯЗЫНЫҢ ТАРИВИ

ТР-ның девискээр-энергетика комиссиязы Хову-Аксы суурда ук суурун котельнаазын бугуруп турар чылгыг энергиязына тариф түр боор турарын барымдаалаш, чаа тариф доктаалдыг дугайында N 3 доктаалды 2001 чылдың июль 1-ден хүлээп алган.

Хову-Аксы суурун котельнаазы ажилдуу кылып турар чылгыг энергиязына тарифти 1 Гкал дээш 336 рубльге доктааткан. Бо тарифти 2001 чылдың июль 1-ден эгелеп ажаллаар.

ТР-ниң ДЭК-тин 2000 чылдың декабрь 18-те хуралының протоколуна дүүштүр ТР-ниң девискээр-энергетика комиссиязының №7 шикитирин 2001 чылдың июль 1-ден эгелеп күш чок деп санаан. Хову-Аксының котельнаазы нити-зи-биле 32820 Гкал. чылгыг энергиязын бугуруп турар оон бот -үнези 2000 чылда 744,63 рубль турган, а "Тува-коммунаэнергоу" кириген саналы 892, 44 рубль, 2001 чылда 457, 2 рубль кылдыр бадылаан. Тариф мындаг: 2000 чылда 532 рубль турган болза, 2001 чылдың июль 1-ден эгелеп, 336 рубль болуп.

Бугурулуниң карыгалазы 2000 чылда 6979 рубль турган болза, 2001 чылда 3970,2 рубльге чедир кызылгыр.

1966 чылда Кызылдың №2 школазының 11 "ч" класзында доозукчулары.

2001 чылдың июль 21-де 12 шакта школавыс чанынга чылгырын дыннаптыз.

Школачы чылдарывыс сактып, хөглөп, Шүтүзүс көзү мендидежип чылгыларын, Кастыктары менгүнелген бежененээр Хая көрбей, аяк шайдан чооглаалынар.

Чангыскалассчылары.

"Менгүлек" чоогунда ийи өрээлдиң бажыны 1 чылга арендага берип турар. Тел.: 3-04-32

ГАРАЖТАР ЭЭЛЕРИНГЕ

Оон эртер районда черлерге рекултивация чорударына холбаштыр, 2001 чылдың июль 22-ге чедир үеде, конструкторларны бузуп, аштарын чедир туттунмаан гаражтарны ээлериңе дыннаптыз, аныккан хуусаанын соонда, хомудалар хүлээп алгаш.

Айтырар телефон: 3-04-83.

Дамчыдылга дугайында ИДЕГЕЛ УЛУГ

Шаанда шагда тыва чон хууда, көшкүн амыдыралдыг чурттап чорайн. Мээн ада-ызыгуурум база-ла шору апаргыжеме чедир көшкүн чурттап чордулар. Бичан радио, телевизор, телефон деп чүве дөш-түгү-даа кирбес чүве-ле болгай. Оон туржук солун-даа нрмчуур эвес. Ийи-чангыс суму даргазы, арбан даргалары мөдээ чедирип келгилээр боор чүве. Кажан Тывага коллективизация эгелей бергенде, тарамык араатарны бөле хондургулаш, колхозчу, сууржун амыдыралче кириген сөөлүнде, колхозчуларын бажың бүзүзүнө радио дээр улуг тавак хире калбак, кара эртен-кежээ орус-тыва дылдар кырынга чугаалаар хөрекселди ханаларга азып каан турду. Ону улус баштай ааржак сонуургаар, оон дөзү артында Чадаана турган. Сөөлүнде, 1960 чылдарың ортан үезинден бээр, суурга оон дерит-хөрекселрин тургусту. Оон сөөлүнде мырынай улам-ла сайзырап, бурун-аарлап-ла орбаныыс ол чүве ймаан, ам мырыңа кудумчула он метр ажыг узун чагы бажыңа улуг демир-хумун хире ак демир хөрексел — радио эккен азыпты. Оон ыт-шимээни, алгы-кышкызын калчаар ону, ол чоок-кавыга кижиле-даа чугаалажыр арга чок динмиттиг, күзүн анип, динчеп чораш, Чымчак-Баалык кырындан дыннаарга, Чыраа-Бажы суурдан хос дынналып кээр, ол аразы 20 километр хире бар-ла болгай. Ол үеде телефон база амыр, кайнаар-даа долгааш, харылзажып алыр. Радиолуп, телефонуп апардыс деп өөрүп, мактангып-лаа турдуус. Ол база чедишкун-дир.

Уе-шаг бурун-аарлаар, хөгжүүр, сайзыраар, эртем-техника-биле чаартынар чүве ймаан. Ам канчап узун оруктарга чораш, телевизор дамчытыр делегейин дес-

киндир көрүп кааптар-дыр бис, кудумчу-даа кылашпап чораш, телефон-биле чугаалажып алыр апарган-дыр. Телевидениениң тыва дамчыдылганы Чөөн-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажы суму-зунун чурттакчылары көрбээден бээр чээрби ажыг чыл ажып бар чор. Бо дугайында айтырып тургузуп, барбаан-кирбээн дарга-бошкарлары-даа чок. Оон бээр та чөже сонгулдар эрткен, та каш депутаттары сонгуп, оларның чаагай аазаашкынын дынап, халас үе эрттирмис ймаан. "Шыык туткан кижиге ыт өштүг, шынын чугаалаан кижиге кижиге өштүг" деп, тываларның үлегер чугаазы бар. Чамдык эштер депутатка сонгутуруп алыксааш, чүгү-даа азаарындан кортпас, дужа келбиче дөзү чок, хоозун азаашкынын кылып, чон мөгелээр боор-дур.

1998 чылдың апрель 5-те ТР-ниң Дээди Хуралында Чадааның сонгу талакы 17 дугаарлыг сонгулда округу-дан кандидаттарын бирээзи сонгулда мурунда сонгукчулар-биле ужуражылга үезинде чүве чугаалааш, телевидениениң тыва дамчыдылганы кылдыртп бээрин, машина кырынга чүдүрүп алгаш чоруур йиш дилдирер пилорама-даа барын чугаалап-ла турган чүве, ону чон ам-даа утпаан-дыр йиш. Бичан бо шилишкениң бадылаш-кын-биле сонгукчуларның хей бадылаашкынын алгаш, а-сурагыг сыгытчы-хөөмей-живис Конгар-оол Борисович Ондар бистин депутаттыс апарды. Сонгукчуларыңар Силерни манап тур, чедип кээп көрүнер, Конгар-оол Борисович! Оон соонда, 1999 чылдың декабрь 19-та, РФ-тин Күрүне Думазының депутаттарына Тываның 27 дугаар сонгулда округундан Н. И. Локтионов биле К. А. Бичелди оларны сонгуп, чагыг, диле-леривисти бергилээн бис.

Тыва дамчыдылга дугайында саналдар ынчан база турганы чугаажок. Бо-даа депутаттарывыс мынчага чедир бистин-биле ужуражып кел-бедилер. Мен бодумун таламдан бо талазы-биле кожуундан эгелээш республика чедир айтырыгны чангыс эвес удаа тургузуп келдим. 1992 чылдың сентябрь 7-де ТР-ниң Президенти Ш. Д. Ооржакка ынчан депутаттыс турган Х. Д. Монгуш-биле оң үеде ТР-ниң Чазак Даргазының бирги ораалакчызы турган В. Б. Салчакка-даа барып турган бис. Ынчалза-даа акша-төгерик айтыры бергедээш, тускай талаарын Тываның күрүне университетинин филология факультетинин тыва дыл, чогаал кафедрасының студенттери башкызы Мария Амын-ооловна Күжүгеттин лекцияларын ханы билеп, өөренип алган бис. Шынап-ла, улустун аас чогаалы — өөренип төттүмөс, шынчип көпкөс эртем. Ужук-кыдыр көзүпбес ол далайга ам-даа чаа экиндирлишкени, ажилдышкыны, кылдыр ТКУ-нун ол талазы-биле улуг сагыш салымшыкыны — чылдың-на тыва улустун аас чогаалын шикчилээр, чылр экспедицияны чорудуп турары.

2001 чыл, июль 29, Бүргөт хун. Кызылдан ТКУ-нун дыл факультетинин бирги курсу-нун студенттери, бис, ак-көк Тываыстың эң-не чараш бу-лундарының бирээзи, алдын колдуг усуларның кайы — бажы бедик Бай-Тайганың Кызыл-Даг кайы сен дээш халгытыс.

Аас чогаалының шыгжа-мырын байылдып, жаңгала-рының чаа-чаа чирке-хөвир-лерин оон эдилекчизи — чон-дан дилеп тывар сорулгалыг бо экспедицияны ТКУ-нун тыва дыл, литература кафе-драсының улуг башкылары М.А. Күжүгет, Е. Т. Чамзыры, А. Х. Херел удуруп чоран.

Аныктар, артында-ла чангыскурсулар калды чү боор — аян-хөг үмөйн баар эвес, ырлажып, удуур-дедир кожамыктажып чоруушта, эвээш эвес кожуунарны одурту таварып эртер узун орууус безин кызырлы берген дег.

Амыр-Санааның баскаш эрткени Базаракты, Тээлини

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000. ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Респуб-ликаның Чааа болгаш "Шын" солун редакциязының коллектив Коп редакторун хүлээлгезин кууседип турар Кустугур САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Кустугур САТ, Елена Монгуш, Чыисмаа Монгуш, Айлан Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек. РЕДАКЦИЙНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Коп редактор — 3-43-34, коп редакторунуң оралакчы — 3-33-91. Солун келбей барганда, дараазында телефон-нарже долгаар: 3-14-94.

КИДИСТЕР: Нитилеп-политиктиг кидис — 3-39-15, улутуп болгаш медээлер кидистери — 3-34-98, хомштор өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16; Солуну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүгө өрзөн болгаш чыскааган. Неделда үш катал үнер. Хөмчээли 2 парамал ама. Тираж 3951. Чангыс 75.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АБЕ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Солун Россия Федерациязының Парлапта болгаш массалыг информация чексектеринин талазы-биле хойлугудулгазың чорудулгазыга контроль болгаш бүртүккелер Тыва девискээр эргелениге бүртүктеткен. Бүртүктетирген дугаары — Т-00007. ТР-иң парлапта болгаш информация хукукومتтеден типографиялапта парлаан. (Кызыл, Шеттизов-Кравченко, 1).

Солунда парлаптыганы материалдарың авторларың бодалдары редакцияң туружу-биле дүшшөй барып болуп. Айтыганы саныры болгаш еске-даа фактылары, дынаптылары дээш авторлар боттары харылаар.

Тайгана ОЧУР. ТКУ-нун студентизи.